

השיעור השבועי

גליון מספר 505

כתב וערך השיעור:
הרב דביר פרץ שליט"א

הרב המקדים: הג"ר נפתלי חרש שליט"א
משגיח ישיבת "אור אלחנן"

השיעור נמסר בכל מוצאי שבת בבית הישיבה
ומשודר דרך הלוויין והרדיו ובקווי רבים
מיסודו של מרן רבינו עובדיה יוסף זיע"א

ירושלים	כניסה	יציאה	ר"ת
תל אביב	19:25	20:15	21:10
חיפה	19:23	20:14	21:07
באר שבע	19:26	20:17	21:11
	19:24	20:14	21:07

מטות מסעי | א' אב תשפ"ה

הלכות ברכות, ותעניות

להפצת עלונים באזור מגורין
התקשר: 053-4774733

בריא האוכל בצום אם יברך. טעה ובירך בצום יטעם. אמירת עננו בשחרית ונאנס ואכל. תיקון איסור בקום ועשה. בירך על חלבי אחר אכילת בשר. אם אמירת "ברוך שם" מתקנת איסור ברכה לבטלה. תפלין שנמצאו פסולות אם צריך כפרה. להניח תפלין דר"ת בזה אחר זה. ביטול מנהג באופן חד פעמי. דברי הריטב"א לגבי המברך ענט"י כדי לאכול כביצה ונמלך. הפריש חלה ונמלך. בירך על המזוזה וחזר בו מלדור בבית. קרא את המגילה להוציא אחרים ונרדמו. בירך על אכילת מרור ונאנס ולא אכל. חשש ברכה לבטלה בהפקעת קידושין

אוכל בצום באיסור

א. בשיעורים האחרונים דיברנו במי שעובר על דברי חכמים ואוכל בצום, האם יברך? והבאנו חכם אחד שהורה שלא יברך, על פי דברי הרא"ה (ברכות מה). והריטב"א (פ"ה מהל' ברכות ה"ג), שכתבו שמי שאוכל בצום זה כמו שאוכל חזיר ונבלה, וכי יברך עליהם! פתחתי את הרא"ה והריטב"א בפנים וראיתי שדיברו על יום הכיפורים ולא על צומות דרבנן כמו י"ז בתמוז וט' באב, ודוקא ביום הכיפורים דאורייתא האיסור לאכול הוא איסור חפצא, וכמו חמץ בפסח, ועשאוהו כנבלה וחזיר כלשון הריטב"א, ולא בשאר צומות.

טעה ובירך בצום

ב. נפקא מינה במי שטעה ובירך על מאכל בצום², אם יתקן בכך שיטעם מהמאכל, או לא. להלכה יטעם מעט, ויסביר לסובבים שזו טעות, וטעם כדי שתחול על הברכה, ולא יעבור על ברכה לבטלה שהיא איסור דאורייתא לדעת הגאונים (שע"ת ס"י קטו, בשו"ת תמים דעים ס"ס רכד) והרמב"ם (פ"א מהלכות ברכות הט"ו), והשלחן ערוך (סימן רטו סעיף ד), ואילו האיסור לאכול בצומות י"ז בתמוז, ט' באב, הוא מדרבנן, לכן עדיף שיעבור על איסור דרבנן ולא על איסור דאורייתא.

שב ואל תעשה ערף?

ג. יש מי שהקשה על הלכה זו, לכאורה עדיף שיעבור על ברכה לבטלה דאורייתא בשב ואל תעשה, מאשר שיעבור על איסור דרבנן של אכילה בצום בקום ועשה. שהרי בראש השנה (תכ) מבואר, שבמזבח היה שביל סביב ארבע

¹ מדברי הרא"ה הרב נפתלי חרש שליט"א: מה הציל את עם ישראל בכל הדורות? התורה - בני הישיבות שיושבים ועוסקים בתורה. מרן הרב עובדיה זצ"ל, עמל בתורה הרבה, והצליח להקים ולהרים את קרנם של לומדי התורה. אני זוכר לפני חמישים שנה, למדנו באזור מחנה יהודה, וכמעט לא ראינו בני תורה מעדות המזרח, אבל היום יש מלא בני ישיבות ספרדים, וממי נהיית המהפכה הוזה? מרן קירב את כולם והרים את קרנם של בני הישיבות. ב"ה עם ישראל יושבים בכל מוצאי שבת כאן במקום הזה ללמוד תורה, ומי? מהרב שהוא עמל בתורה, הוא עמל לחזק את בני התורה שהם השומרים על ארץ ישראל, והוא עומד על המשמר שידעו לקיים את כל ההלכות, ועומד על משמר התורה והיהדות. שהקב"ה יאריך ימים על ממלכתו, להרבות תורה ויראת שמים, ויזכה להביא את משיח צדקנו במהרה בימינו. אמן.

² דברי מרן שליט"א: חזק וברוך לרב הגאון הרב נפתלי חרש, משגיח ישיבת אור אלחנן, ובנו של המשגיח הגאון הצדיק רבי מאיר חדש זצ"ל. אנחנו זכינו ללמוד אצל אביו בישיבת חברון בשנת תש"ל, לפני למעלה מחמישים שנה. מרן זצ"ל שלח את כל בניו ללמוד הן בישיבות אשכנזיות והן בישיבות ספרדיות, חוץ מאחד שלמד רק אצל אשכנזים. חכם יעקב אחי למד בפורת יוסף ישיבה קטנה, ובישיבה גדולה קול תורה, וכן שאר האחים כולם, וגם אנחנו למדנו בפורת יוסף הקטנה, ואחר כך אצל אשכנזים. ויש טוב בזה ויש טוב בזה, צריך ללמוד מהכל, אצל האשכנזים יש מעלה חשובה, שידועים לפרגן ולעודד את הבחורים, ואצל הספרדים יש הרבה ענוה ומדות, וצריך לעודד את הבחורים ולחזק אותם.

פינות המזבח, והיו זורקים את הדם על גבי המזבח, יש קרבות שמתנותיהם אחת שהן שתיים, ויש שתיים שהן ארבע, ומה הדין אם נתערבו הדמים - ובא הכהן ורואה צלוחית של דם, ואינו יודע אם לזרוק שתיים שהן ארבע או אחת שהן שתיים, מה שיעשה יש לו בעיה, אם יתן שתיים שהן ארבע, אם דם זה הוא אחת שהן שתיים יעבור על כל תוסף, ואם יתן אחת שהן שתיים ודם זה שתיים שהן ארבע, יעבור על כל תגרע, 'אוי לי מיצר' או לי מיוצר' (ברכות סא. עירובין יח.). רבי יהושע סובר שיתן אחת שהן שתיים, כי עדיף לעבור על ספק כל תגרע בשב ואל תעשה, ולא לעבור על ספק כל תוסף בקום ועשה. וגם בצום אם בירך בטעות על מאכל או משקה, למה אומרים לו שיטעם בקום ועשה, לכאורה שב ואל תעשה עדיף.

הדביק פת בתנור

ד. והתשובה על כך, קודם כל הרי הוא עשה מעשה וכבר בירך ברכה לבטלה, ואם יכול לתקן איסור תורה למה ישאר בשב ואל תעשה. כי הנה הגמרא שבת (ד.א.) אומרת, בעי רב ביבי בר אבאי, הדביק פת בתנור, התיירו לו לרדותה או לא? דהיינו שהניח את העיסה בתנור במיזד כדי לאפות אותה, האם מותר לו לרדותה לפני שיקרמו פניה, ואם יוציא יתברר למפרע שלא עבר על איסור אפיה בשבת, ורדיית הפת אסורה מדרבנן. והמסקנא שהתיירו לו חכמים לרדותה כדי שלא יעבור על איסור סקילה. אבל לאחרים לא התיירו, כי אין אומרים לאדם חטא כדי שיזכה חברך, כעין מה שאמרו (בבא מציעא ה.) אין אדם חוטא ולא לו.³ ורואים שמי שהדביק את הפת בעצמו, התיירו לו לרדותה

בזמנו כל רבני הישיבה, הרב יחזקאל סרנא, הרב משה חברוני, הרב שמחה זיסל ברידא, הרב מאיר חדש, דיברו באידיש, אבל אני לא יודע אידיש, ובעת השיעורים והשיחות היינו בורחים לספריה או לעזרת נשים, כדי ללמוד בשעת השיעור. גם בתלמוד תורה שלמדתי בפתח תקוה, שארית ישראל, לימדו אותנו באידיש. היחיד שהתחשב בנו בישיבת חברון היה המשגיח, הרב מאיר חדש, שבאותו יום שנתן שיחה בישיבה, בערב היינו מתאספים בביתו והיה חוזר על השיחה בעברית. אחר כך כשפתחנו את הכולל "חזון עובדיה", מחזור שני, בשנת תש"מ, ביקשתי ממנו לבוא ולומר שיחות בקביעות, והיה בא בקביעות בכל ראש חודש לכולל, ומעולם לא ביקש שום תמורה. גם לכל השמחות שלנו היה מגיע, כי העריך מאד את מרן זצ"ל, שגדל בשכונתם והכירו את גדלותו. הרב מאיר חדש העמיד תלמידים הרבה בישיבת חברון, ובנו רבי משה חדש ע"ה פתח את ישיבת אור אלחנן, והמשגיח הוא הבן הרב נפתלי, ה' ישמרנו ויחיהו. אני מברך את כבוד הרב כמו שבירך אותו, שיזכה לקבל פני משיח צדקנו בקרוב, במהרה בימינו אמן.

² לפעמים קורה שטועים בצום, פעם ישיבתי ולמדתי בישיבה עם הבחורים באחד הצומות - מנהגינו היה ללמוד בישיבה עם הבחורים כל היום, מהבוקר עד הערב, מעולם לא ניצחני אלא בעל מלאכה אחת, ראש ישיבה שמתמסר לישיבה, מצליח - אחד הבחורים ראה שאני יושב וכותב, ריחם עלי ורץ והביא לי כוס קפה בשמחה רבה... אבל שמתי לב שהיום צום.

³ כגון מי שחזר בתשובה, ואמו מבוגרת, ולא יכול להסביר לה, והנה רואה בשבת שהיא מקלפת תפוחי אדמה וגזר, שמה על הגז, ומכנה ארוחת צהרים... וכואב לו, כי הוא יודע

צירוף דעת הפרי חדש

ח. השדי חמד (אסי"ד מערכת בשר בחלב אות יב) הביא מה שכתב הזכור לאברהם (ז"ד) ח"ב אות ב), בעובדא שבירך על גבינה קשה אחר שעברו כמו ארבע שעות בחורף, וסמך להקל לטעום מעט, בצירוף דעת הפרי חדש (סי' פט סק"ו) שבימי החורף די להמתין כארבע שעות בין בשר לחלב. אבל הר"ף (חולין קה), הרמב"ם (פ"ט מהלכות מאכלות אסורות הכ"ח) והרא"ש (שם), ורוב הראשונים, וכן מרן השלחן ערוך (סי' פט ס"א), פסקו להמתין שש שעות, ולא חילקו בין קיץ לחורף. הפרי חדש היה רב חיליה, היה לו אומץ לחדש חידושים, ויש איזה מקומות שחלק על ראשונים כידוע.⁶ על כל פנים כתב השדי חמד, שאם עברו פחות מארבע שעות לא יאכל, ולא יחוש לברכה לבטלה, כי דוקא אם עברו ארבע שעות סומך על הפרי חדש, וכך כתבו בערך השולחן (שם אות ב), ובעיקר הד"ט (כלל כט אות א), והמהרש"ם בדעת תורה (שם), ובשו"ת שבט סופר (חאו"ח סימן כה), ולכן לענין שכח ובירך ביום התענית, יש להחמיר שלא יטעם כלל, שיש הבדל בין להתיר דבר השנוי במחלוקת - המתנת ארבע שעות, לבין להתיר דבר שלכולי עלמא אסור, כמו טעימה בצום. אבל בברכי יוסף בשם הנחפה בכסף לא מחלק בזה, וגם בתענית, וגם לגבי בשר בחלב, יטעם מעט שלא תהיה ברכתו לבטלה. כי האיסור להמתין שש שעות הוא דין דרבנן, להרמב"ם (פ"ט מהלכות מאכלות אסורות) משום שהבשר נכנס בין השיניים, ואחר כך שש שעות נעשה כפרש בעלמא, ולרש"י והרא"ש (חולין קה) הטעם הוא משום שדרך הבשר למשוך טעם במשך שש שעות, אבל מדאורייתא אסור רק דרך בישול. וכיון שזה דרבנן עדיף שיטעם קצת ולא תהיה ברכה לבטלה שזה מהתורה.

נחשב כנדר

ט. בספר אור לציון כתבו, דמי שבירך על מאכלי חלב תוך שש שעות לבשר ורוצה לטעום, שניהם הם איסור דאורייתא, מצד אחד ברכה לבטלה, ומצד שני, הרי מרן הבית יוסף (או"ח סי' קעג, יו"ד סי' פט) כתב שנהגו העולם להמתין שש שעות בין בשר לחלב, ואם כן זה מנהג, ובסוגיא בנדרים (פא:) מבואר שדברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור, הוי כנדר ואסור להתירם, והלא נדר הוא דאורייתא, ואם כן אחר שנהג תמיד להמתין שש שעות בין בשר לחלב, אם יטעם יעבור על נדר, כמבואר בשלחן ערוך הלכות נדרים (יו"ד סי' ריד ס"א), שהרגיל בדבר לאיסור הוי כאילו קיבלו בנדר. ומאידך ברכה לבטלה דאורייתא, ולכן שב ואל תעשה עדיף, ויאמר "ברוך שם". זה חידוש יפה מאוד, שמתאים להברקות של הגאון זצ"ל.

ביטול באופן חד פעמי

י. ואחר אלף המחילות, הרי רוב הפוסקים כתבו שמי שמבטל את מנהגו באופן חד פעמי, לא צריך התרה, כך כתב הדגול מרבבה (יו"ד סי' ריד) וכן הפתחי תשובה (ר"ס ריד), הגאון רבי יהודה עייאש בספר מטה יהודה (סי' תקנא ס"י), הגאון מליסא בדרך החיים - הובא בשער הציון (סי' תקנא ס"ק לג), הגאון רבי ישמעאל הכהן - היה לפני כ-250 שנה - בשו"ת זרע אמת (ח"א חאו"ח סי' עה, וז"ג סי' מח), רבי יוסף שאול נתנזון בעל שואל ומשיב ביד שאול (סימן ריד), מהר"ש ענגיל (חלק ז סימן ו), החתן סופר (סימן ג) ועוד - להקט אחרונים שהביא מרן זצ"ל בספריו בכמה מקומות (יב"א ח"ב חאו"ח סי' ל אות ט, חו"ד סי' ה אות ה, חו"ד סי' נח על ח"ב יא וז"ד יד). יחיד ח"ב סי' ט. גם הרב נסים קרליץ בספר חוט שני (שבת א עמ' רטז) כתב, שמי שרגיל להיות ער כל הלילה בחג השבועות, ופעם אחת לא הספיק לנוח בערב החג, והחליט שלא להישאר ער, אינו צריך לעשות התרת נדרים אם בשנים הבאות בדעתו להמשיך במנהגו ולהיות ער בליל שבועות. הוא לא הביא את הפוסקים הנ"ל,

כתב שירא שמים יצא ידי חובת שניה ויניח גם של רבינו תם, וכי אני ירא שמים...? היו בעלי ענוה יותר מדאי. והרב נתן המון שיעורים בהלכה, לא היה רב ראשי כמו מרן שנתן שיעורים בהלכה, לא סיפורים, והוא זה שהחזיר בציבור להניח תפלין של רבינו תם, ומי יאמר על עצמו שהוא לא ירא שמים ח"ו, ויגבה לבו בדרכי ח"ו (ד"ה ב.ו.). ותדריך את כולנו להניח בזה אחר זה, כי אם מניחים ביחד, התפלין של יד תמיד יורדות ואינן במקומן, ולפעמים גם התפלין של ראש לא במקומן ויפסיד מצות תפלין, לכן מניחים בזה אחד זה. וכך היום נוהגים רוב העולם להניח בזה אחר זה. יש מי שכתב שמרן זצ"ל היה מניח בבית ביחד, זה פשוט שקר, לא היה ולא נברא.

⁶ ולכן רבני מצרים עשו חרם על ספריו, ולאחר חמישים שנה ביטלו החרם. ומכאן מוסר השכל לא לחלוק בכל דבר על גדולי הדור. שהרי אפילו שהפרי חדש היה גאון עולם, פלא פלאים, לא נשאו לו פנים ועשו חרם על ספריו, כי חלק הרבה על הבית יוסף ועל הראשונים. ואמנם כתב בגנות ורדים שאחר חמישים שנה התירו את החרם, וכיום הפרי חדש הוא אחד הפוסקים המיוחדים.

ולעבור איסור דרבנן בקום ועשה, כדי שלא יעבור איסור דאורייתא בשב ואל תעשה. והוא הדין כאן. וכך פוסק החיד"א בברכי יוסף (סי' תקנא סק"א) בשם רבי יונה נבון בנחפה בכסף (או"ח סי' ו), שמי שהוא בתענית ושכח ולקח מאכל ובירך עליו, ונזכר מהתענית, יטעם מעט, ועולה לו התענית.

המתנה בין בשר לחלב

ה. וכן הזכרנו לפני כמה חודשים, לגבי מי שאכל בשר חלק בשיטת הבית יוסף⁴, ובתוך שש שעות בירך על שוקולד חלבי, אם יטעם יעבור על אכילת חלב תוך שש שעות לבשר, ואם לא יטעם יעבור על ברכה לבטלה. והרי המתנת שש שעות היא מדרבנן, כמבואר בגמ' חולין (קה). שלא אסרה התורה אלא בדרך בישול, כלומר שהבשר והחלב נתבשלו יחד וקיבלו טעם אחד מהשני, מה שאין כן אחד אחרי השני, שזה אסור רק מדרבנן, ולכן יטעם קצת שתחול ברכתו, ולא יעבור על איסור דאורייתא של ברכה לבטלה.

אמירת "ברוך שם"

ו. אמנם באור לציון חלק ה' (פרק יט סעיף יא) כתבו שלא יטעם, ויאמר "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד", על פי מה שכתבו התוס' בברכות (לט. ד"ה בצד) בשם בירושלמי (פ"ו ברכות ה"א), שהמברך ברכה שאינה צריכה יאמר "ברוך שם", ומשמע שבכך מתקן את האיסור. וכמו שכתב בשו"ת פנים מאירות (ח"ג סי' ט), שם נשאל לגבי אדם שהניח תפלין של ראש במשך כמה שנים, ולאחר מכן הסופר היה לבו נוקפו, זכר שהיתה איזו בעיה בהלכה, ושאל רב והתיר לו, אבל אולי התיר בדוחק... ובא לאותו אדם ואמר לו: תשמע, לפני כמה שנים כתבתי לך תפלין, ורב אחד התיר, אבל עדיין אני מפחד... ופתחו את התפלין ומצאו שאכן הן פסולות, וכנראה המתיר לא היה בר סמכא. האם המניח צריך לעשות תשובה על כך שבירך ברכה לבטלה או לא? וכתב שלפי מנהג האשכנזים שאומרים בשכמל"ו לאחר הברכה שעל התפלין של ראש, אז ודאי שהוא לא עבר על איסור, כיון שאמר בשכמל"ו. אולם החזון איש (או"ח סי' קלו סק"ו) כתב, בשלמא מזכיר שם שמים לבטלה - יש חילוניים שלא מבינים ואומרים שם ה' לבטלה, או "אלקים" בה', וזה לא בסדר - מתקן כשאומר "ברוך שם", אבל המברך ברכה שאינה צריכה, כבר אמר "ברוך אתה ה'", ומה מתקן יותר באמירתו "ברוך שם". אלא שחכמים בירושלמי תיקנו למי שבירך ברכה שאינה צריכה לומר כן, כדי להראות שזה אסור, ולהחשיבו כמוציא שם שמים לבטלה. ואמירת "ברוך שם" על ברכה לבטלה לא מתקנת לגמרי.

נמצא התפלין פסולות

ז. גם בשו"ת יביע אומר ח"ז (חאו"ח סי' ה) דן באדם שהניח תפלין מגיל בר מצוה, ובעבור כמה שנים מסר אותן לבדיקה - אנהנו מתקברים לחודש אלול, וכל כמה שנים יתן את התפלין לבדיקה - והתברר שהתפלין היו פסולות, האם צריך תשובה על שלא הניח תפלין ועל כך שכל ברכותיו היו לבטלה? וכתב, שלפי מה שכתב הרמב"ן (ע"ה פרשת ויקרא), שבשגגת לאו אין עליו נשיאות חטא, וכן כתב הר"ן (סנהדרין פד.), גם לדידן אין צריך כפרה. ואמנם התוס' ביצה (כה:) חולקים וסוברים ששגגת לאו צריך כפרה, אך בשו"ת חתן סופר (סימן ה) כתב שזהו דוקא באיסור אכילה, וכגון בישולי גוים, כמו שכתבו התוס' (גיטין יב. יב.) שבוזה גופו מתגדל מהאיסור. וכן כתב בשו"ת מהרש"ם (ח"א ס"ס קפ). וכך הכריע ביביע אומר שמן הדין לא צריך כפרה - תעניות וסיגופים - אבל לרווחא דמילתא טוב שיקבל עליו להניח גם תפלין של רבינו תם⁵, וירבה בלימוד תורה, ובלאו הכי תמיד צריך להתחזק.

שתעבור איסור, והקב"ה ידון אותה על כל מלאכה ומלאכה, כמו שידון כל איש - גם מי שאינו שומר תורה ומצוות - על ביטול תורה. או שעשתה עוהה בתבנית, והניחה בתנור, והוא רוצה להוציא את התבשיל או העיסה מהתנור כדי להצילה מאיסור, אבל לכאורה יעבור על איסור מוקצה, כי התפוח אדמה לא ראוי למאכל כשהוא חי, וגם העיסה מוקצה, רק לתרנגולים הבצק ראוי כמבואר בב"ק (יה), אבל כאן הבצק לא מיועד לתרנגולים אלא לבני אדם, והפתרון שיטלטל בשניו, ואם היא תגיד לו, מה אתה עושה, הכנתי לך לאכול... יאמר לה: אני חס עליך, פ"י אַתָּה קָלָה מְעַשָּׂה, הַאֲלֵהֶם בְּאֵם מְשֻׁפָּט (קהלת יב. יד).

⁴ צריך לברר, לא כל מי שכותב בהכשר שמקים "על פי שיטת בית יוסף" זה נכון, פעם כשהייתי בתפקיד שליח משלחת של שלשה או ארבעה רבנים לפולין ולעוד מקומות, והלכו לראות את השחיטה, ויש הכשרים שכותבים "חלק" או "גלאט" וזה לא לפי כל הסברות שמוזבא בבית יוסף. ויש הכשרים שאני יודע שהמשיג מטעמם בכלל לא מגיע, וסומכים על המשגיח של הרבנות או של העדה החרדית. ירא שמים צריך לדעת על מי לסמוך.

⁵ לפני ששים שנה, מי היה מניח תפלין של רבינו תם, אולי כמה עיראקים וקנים, ומניחים אותו יחד כדעת השלחן ערוך שצריך להניח ביחד, והשאר לא היו מניחים, כי מרן (סימן לד

אבל זכה לכיון לאמת. ולכן גם כאן, אדם שדעתו לחזור למנהגו, ורק עכשיו רוצה לטעום מהשוקולד החלבי, כי כבר טעה וביקר שהכל, לא נקרא שעובר על הנדר ואינו צריך התרה.

רשות ולא חובה

יא. בספר יוסף דעת (יז, ח"א עמ' נז) השיג על מרן זצ"ל, שלכאורה יש בית יוסף מפורש נגד כלל זה, שהרי אנחנו נוטלים ידים עד הפרק, אף שמעיקר הדין מספיק עד סוף קשרי האצבעות, ואם נמצא במקום שיש לו קצת מים, ורוצה לשמור חצי לשתייה, יעשה כך, אבל בדרך כלל מן הראוי ליטול בשפע שיהיה לכל הדעות. וכתב הבית יוסף (ס"ס קסא) בזו הלשון: ובאמת שכן ראוי לנהוג - ליטול ידיו עד הפרק - כיון דלאו מילתא טריחא היא וכו', ונכון להתנות ולומר שאינו מקבל עליו דבר זה בתורת חובה, אלא בתורת רשות, כדי שאם איזה פעם לא יזדמנו לו כל כך מים, לא יצטרך להחמיר כמנהגו. וכן ראוי להתנות בכל דבר שאדם רוצה להחמיר על עצמו. ע"כ. ומשמע לכאורה שגם אם אינו רוצה לבטל מנהגו לגמרי, רק באיזה פעם, צריך התרה על מנהגו. וזו קושיא על כל האחרונים הנ"ל. וצריך לומר ככוונת הבית יוסף, שלרובא דמילתא נכון שיקבל עליו מנהג זה כרשות ולא כחובה, כדי שאם לא ימצא שיעור מים, לא יצטרך להחמיר ולהתעכב מלאכול, מתוך שחושב שזה חובה, אבל מן הדין כאשר מבטל מנהגו הטוב באופן חד פעמי, כגון שיום אחד לא יכול לומר תיקון חצות, לא צריך התרה, וכמו שכתבו האחרונים (ענין ילקו"י שבת ה' ס' שמה ס"ז, וילקו"י איסור והיתר ח"ג עמ' תא. שבת א ח"ב עמ' לב. ימ"נ עמ' רנ. שביעית עמ' תתכה. ובמהדור' תשפ"ד ס' קסא ס"ד).

דין גמור

יב. גם מה שתפס באור לציון שהמתנת שש שעות זהו מנהג שדינו כנדר, תפתחו בית יוסף (ס' קעג ד"ה כתב בה"ג) ותראו שמביא את דעת עמודי ההוראה, הרי"ף (חולין קה), הרמב"ם (פ"ט מהל' מאכלות אסורות הכ"ח) והרא"ש (חולין פ"ח ס' ו) ועוד, שזה מן הדין להמתין שש שעות, ולא מתורת מנהג. וזהו דלא תתס' (שם ד"ה לסעודתא) שדי בסילוק שלחן, או כבה"ג (הובא בתוס' חולין קד: ד"ה עוף) שדי בנטילה וקינור, אלא מסקנתו כשלשת עמודי ההוראה ורוב הפוסקים, וכמו שפסק תמיד כמותם. וכן פסק בשלחן ערוך (ס' פט ס"א). וכתב הש"ך (סק"ח) בשם מהרש"ל (ביש"ש פ"ח חולין סימן ט), שכל מי שיש בו ריח של תורה צריך לחכות שש שעות. ומה שהוסיף הבית יוסף שהעולם נהגו להמתין שש שעות, אין הכוונה שמחמירים רק מצד המנהג, אלא שכך הדין הגמור, בתוספת זו שגם מנהג העולם כן, ואין כתב באור לציון שזה מתורת מנהג.

בל יחל בדברבנן

יג. ועוד קשה עליו, שהרי בגמרא (נדרים טו). אמרו, ומי איכא בל יחל מדרבנן? אין, והתניא - בניחותא - דברים המותרים ואחרים נהגו בהן איסור, אי אתה רשאי להתירם בפניהם, שנאמר "לא יחל דברו" (במדבר ל, א). משמע שאיסור זה מדרבנן ולא מדאורייתא. וכן כתב הרא"ש (נדרים פא). שהאיסור לעבור על מנהג שנהג בו איסור, הוא מדרבנן. ופלא איך נעלם מהאור לציון גמרא והרא"ש. [וכן משמע מהמאירי שם שכתב, מאחר שידעו בהיתר והם נוהגים בהם איסור הרי הם "כעין" מי שקבלה בנדר. הרי שהדגיש "כעין".⁷ והאחרונים בס' פט (היד יהודה ס' פט ס"א, הדברי שאול שם, דלתי תשובה שם ס"א, ב, דרכ"ל שם ס"א) דנו לגבי אדם שמסופק אם עברו שש שעות וכולם דנו מצד ספק איסור דרבנן דבר שיש לו מתידין, ואף אחד מהם לא דן מצד ספק איסור מדאורייתא (ועי' ברכ' בס' יד סעי' א שכתב להדיא שהנ"מ אם מנהג הוא כנדר מדאורי' או מדרבנן הוא במקרה של ספק). אלא ודאי שאין בזה שום חשש של איסור דאורייתא.]

הריטב"א המפורסם

יד. פלא גדול יותר שבאור לציון דימו פסק זה לדברי הריטב"א (חולין קו): המפורסמים, שאם נטל ידים עם ברכה על מנת לאכול כביצה פת, ואכל רק חמין ושבע, לא צריך לאנוס את עצמו ולאכול כביצה, ואין ברכתו לבטלה, כי

⁷ [ובמה שאמרו בגמ' שנאמר לא יחל דברו - כתב רבינו אברהם מן ההר דקרא אסמכתא. ובתשובות חת"ס (י"ד סימן קו) כתב דקבלת מנהג נעשה כנדר דאורייתא. אך הברכי יוסף (בגליון השו"ע י"ד סימן ריד) מסתפק האם הוא מה"ת. ובשו"ת לבושי מרדכי (וינקלר מהדור"ת י"ד ס"ס קסו) ובמנחת שלמה כאן מקשים, הרי בגמ' אמרו בפירוש דהוי בל יחל מדרבנן. ובחי' ר' שמואל (סימן יג-א) כתב, דמלשון רוב הראשונים (הר"ן והרשב"א והמפרש) מבואר שהיו איסור גמור ורק מדרבנן, וכן משמע מהרמב"ם בפיה"מ. אבל מהרמב"ם בחיבורו (נדרים ג - ב) משמע שאין כאן כלל איסור, וכל ההלכה היא רק דאין מוורין לו שיהנה בהן היתר עד שיתיר הנדר. והחת"ס (י"ד ס' קו ד"ה "שבת") כותב, אם הלכה כרדב"ז להקל ורק אבותינו קבלו עליהם כדעת המחמיר ה"ל נדר דאורייתא. אך אם עיקור הדין דלא כרדב"ז, א"כ לא קבלנו עלינו כלום אלא שהאיסור הוא כך מעיקרא, איננו נדר, אלא העובר הוא עברין באיסור דרבנן. נמצא, חומרא קולו, וק"ל. ע"כ. ומבואר להדיא שאף מי שסובר שמנהג חשיב נדר

העיקר שבשעה שנטל ידיו חשב לאכול כביצה.⁸ וגם כשבירך על השוקולד החלבי או כשבירך בתענית היה בדעתו לאכול, ולכן כשנזכר שאסור לו לאכול, גם אם לא יטעם אין ברכתו לבטלה. ובמחילה מכבודם, איזה דמיון זה, הריטב"א מדבר באופן שקיים את מעשה המצוה ונטל ידיו, ורק אחר כך את התנאי לאכול כביצה לא קיים, אבל אם בירך על מאכל ולא יטעם ממנו, ברור שזו ברכה לבטלה, וכמו אדם שבירך "שהכל" על כוס מים, וכשמתכנן עליה רואה שיש בה זבובים ויתושים, ואין לו מים לשתייה, זו ברכה לבטלה, ויעשה תשובה וכפרה. [וכן מבואר להדיא בירושלמי ברכות י' ע"א, והובא ברא"ש, בטור ובמקור הש"ע (ס"ו ד' ס"ו), שמי שברך על מאכל, אף שבשעת הברכה היה בדעתו לאכול, אם בסוף לא טעם מהמאכל ברכתו הוי ברכה לבטלה].

"עננו" בתענית

טו. עוד דימו לנידון גבי אמירת "עננו" בתענית, הרדב"ז (ח"ד ס' כז) כתב שהסכמת רוב הראשונים שהמקבל תענית אומר "עננו" גם בתפלת שחרית, ואף על פי שאפשר שיאנס ויסתור תעניתו ונמצא שקרן בתפלתו, כיון שבאותה שעה שהתפלל היה שרוי בתענית והיה בדעתו להשלים, שפיר דמי. וכעין דברי הריטב"א. וכן כתב בחידושי הרש"ש (נדרים נט): שעל פי מה שכתבו התוס' בתענית (יא). והרא"ש שם (ס"ז יז) דלא מיקרי שקרן בתפלתו כיון שהיה בדעתו להתענות, הנה על פי דברי הריטב"א אתי שפיר. אולם ביביע אומר (ח"א י"ד ס' כא אות ד) ובחזון עובדיה (תרו"מ עמ' רסב) כתב שיש לחלק, ששם אין חשש ברכה לבטלה, רק שלא ימצא שקרן בתפלתו בהזכרת מעין המאורע, דלא חמיר כולי האי כמו בברכה לבטלה. ולכן סומכים על הרוב, דמסתמא לא יצטרך לאכול כרוב המתענים. וכיון שבאותה שעה היתה כוונתו להתענות, לא מיקרי שקרן בתפלתו. וביבי"א הוסיף לבאר, שמה שהש"ך אומר בחזרה עננו ברכה בפני עצמה, ולא חיישינן שיאכל אחר כך, דמכיון שמתענים לשעות, לא חשיב שקרן בתפלתו. ובלאו הכי כתב הרא"ש, דמכיון שאי אפשר שלא יתענו קצת מן הקהל, והרי הוא שלוחם, לא הוי שקרן בתפלתו.

קידושין על תנאי

טז. עוד דוגמא על פי דברי הריטב"א, הרמ"א (אה"ע ס' קנו ס"ד) כתב, שהמקדש אשה ויש לו אח מומר, יכול לקדשה ולהתנות שאם תיפול לפני מומר ליבום שלא תהיה מקודשת. מהר"ר (ברין). ואמנם הבית יוסף (שם) הביא מה שכתב התרומת הדשן (ס' רכג) שיש נוהגים להתנות בשעת קידושין שלא תזקק ליבום אם תפול לפני מומר, ותמה עליו, כי אחר שהמורדכי (פ' השוכר את הפועלים) הביא דברי הירושלמי (בב"מ פ"ז ה"ז), שהמתנה על מה שכתוב בתורה תנאו בטל, כמו אם מתי לא תזקק ליבום, ובש"ס שלנו לא מבואר היתר, אם כן איך אפשר להקל בדבר, ועל כן נשתקע הדבר, ולא ראינו ולא שמענו מי שהתנה כן. וכתב בשו"ת נחלת שבעה (ס' כב אות ח), שאף מרן הבית יוסף מודה לדינו של הרמ"א, שדוקא כשמתנה שלא תיפול לפני יבם, הרי זה מתנה על מה שכתוב בתורה, מה שאין כן כשמתנה שלא יחולו הקידושין למפרע, כולם מודים שאפשר להתנות. והרי כשמפקיע את הקידושין למפרע, למה לא נחוש שכל ברכות האירוסין והנישואין לבטלה? ויש לומר על פי דברי הריטב"א, שבשעת הקידושין לא חשב שתיפול למומר, אלא חשב שיהיו ילדים, ולכן הברכות כהוגן. ועוד שהוא עשה כתקנת חכמים שתקנו לברך בקידושין, אף שיש אפשרות להפקיעם למפרע, ולכן אין ברכותיו לבטלה. [ועי' למוהר"ר עזרא עטייה בספר עלה עזרא (אה"ע ס' יא), שבמקום שיש הסכמה בחרם הקהל שלא יקדש אדם אלא בעשרה וברשות חכם העיר, אם עבר וקידש עם חוששין לקידושו. ע"ש. ויש לדון אם עונים אמן אחר ברכות המברך.]

על אכילת מרור

יז. עוד דוגמא, אדם בירך בליל הסדר "על אכילת מרור", והתחיל לאכול 'כריין', ולא יכל להמשיך לאכול, והרי צריך לאכול כזית, אין אכילה פחות

מדאור, היינו דוקא במקרה שלהלכה פוסקים שמותר ובכ"ז יש מנהג להחמיר. אך אם על פי ההלכה הדבר אסור, אין במנהג שום נדר שהרי נוהגים על פי הדין ואין כאן שום קבלה של נדר. ולפי זה לגבי ההמתנה של שש שעות בין בשר לחלב הואיל וכן דעת הרמב"ם וכן דעת הרשב"א (שמרן הב"י כתב עליו שסברתו חשובה עליו כרוב הראשונים) וכן הר"ן הכריע שכן דעת הר"ף (כמו שכתב הב"י) אוי פשוט הוא שכן ההלכה, ולכן לא שייך כלל לומר שבמנהג כזה יש איסור נדר.

⁸ הבן איש חי (ש"ח פר' שמיני אות א) כתב, שאם לא יכול לאכול כביצה, יאכל לפחות כזית. וזה לא מדוייק, כי הריטב"א, שזה מקור הדין, כתב שאפילו לא אכל כלל אין ברכתו לבטלה. במחילה מכבוד הבן איש חי שהיה גדול הדור, אבל אפשר להקשות כדרכה של תורה. כך מעיר בהליכות עולם (ח"א עמ' טזט). וידוע כמה הרב סבל מכך שהיה מקשה על בן איש חי, כמה רדיפות נרדף.

קביעת מזוזה

כא. עוד דוגמא, מי שנכנס לדירה ובירך "לקבוע מזוזה", בדרך כלל קובעים מזוזה כשגומרים את כל השיפוצים, לפני שבאים לישון בבית, ומזמינים רב שיתן ברכה לבית, או שהוא עצמו רב, וקבע מזוזה. וברגע האחרון אשתו אומרת, אני לא מוכנה לגור כאן, אבל הוא בירך "לקבוע מזוזה", או ששלחו בירך "על קביעת מזוזה", והברכה תהיה לבטלה. ולכאורה יש לדמות לריטב"א, כי עשה מעשה מצוה גמור של קביעת המזוזה, ורק את התנאי לישון בבית לא קיים.

[כן כתב בשדי חמד בשם שו"ת מור ואהלות (אוהל ברכות והודאות ס' יב), ואמנם לכא' יש לחלק בזה, דחיוב מזוזה אינו מחמת דעתו שרוצה לדור בבית, אלא כאשר מגלה בדעתו שרוצה לדור בבית משווא ליה שם דירה, וממילא חייב במזוזה, א"כ כאשר נמלך בדעתו ואינו רוצה לדור בו, איגלי למפרע שאין עליה שם דירה, והברכה שבירך לא היתה על דירה, ומכיון שהיתה פטורה ממזוזה הוי ברכה לבטלה, משא"כ בנט"י שגמרה מצות הנטילה שעליה הוא מברך, לכך לא הוי ברכה לבטלה וכנ"ל. או"ד כיון דסו"ס באותה השעה היה בדעתו לדור בבית והו"ל שם דירה, והיתה חייבת במזוזה, לא הוי ברכה לבטלה.}

התחיל גשם

כב. עוד דוגמא, מי שבירך "לישב בסוכה" והתחיל לאכול, ולפתע נתקדדו שמים בעבים וירדו גשמים, והוא לוקח את כל האוכל לאכול בבית, האם ברכתו שבירך "לישב בסוכה" לבטלה. ויתכן שסומך על דברי הריטב"א, כי בשעה שבירך חשב לאכול כביצה פת בסוכה, ורק את התנאי לא קיים בגלל הגשם. ואין לו להחמיר ולאכול כזית בסוכה בגשם, כי הוא פטור, ומשל למה הדבר דומה, לעבד שבא למזוג כוס לרבו ושפך לו קיתון על פניו (סוכה כח.).

שינה בסוכה

כג. עוד דוגמא, התוס' (ברכות יא: ד"ה שכבר) שואלים, למה לא מברכים "לישן בסוכה" על השינה, והרי השינה בסוכה היא חובה? ומתריצים, שמא לא ירדם. ולדברי הריטב"א יש לשאול, מה בכך שלא ירדם, העיקר שבשעה שבירך חשב להירדם? ומה נאמר, שהתוס' חולקים על הריטב"א שכל האחרונים הסתמכו עליו, אבל זה לא נכון, ולעולם גם התוס' מסכימים להריטב"א, ושאי הכא שאם לא נרדם בסוכה לא עשה כלום, והריטב"א דבר שעשה מעשה כדת וכדין ורק את התנאי לא קיים, ומה שאין כן בדבר הזה, שחוששים שמא לא ירדם. בשונה מברכת המפיל שמברכים על מנהגו של עולם.

מצוות שלא מברכים עליה

כד. גם לגבי תשובת הרשב"א (ח"א ס"י יח) בענין המצוות שלא מברכים עליהן, ששואל למה לא מברכים על כיבוד אב ואם, מצות צדקה, כבוד רבו¹⁰, עמידה בפני זקן - לפי הפשט בגיל 70 ולפי הקבלה בגיל 60 - ועוד. ומבאר, שמא האבא יותר על הכבוד שלו - אב שמחל על כבודו כבודו מחול (קידושין לב.), או שמא העני לא יקבל את הצדקה, או שמא הרב ימחל על כבודו - וכבודו מחול, ורק על בזיונו אסור בשום פנים למחול¹¹ (שו"ת הריב"ש ס' רכ). וכן על זה הדרך. ולכן לא מברכים. ולכאורה לדברי הריטב"א, גם אם לא ירצו לקבל, העיקר שבשעה שבירך חשב לקיים את המצוה, ולמה לא יברך? ומה נאמר, שהרשב"א חולק על הריטב"א, אבל זה לא נכון, כי אם לא יסכימו לקבל כלום, אין כאן מעשה, וממילא גם לפי הריטב"א זו ברכה לבטלה. אבל האמת שכל אחד יסתכל בדברי הרשב"א ויראה, שלא התכוין לומר שאם העני לא יקבל את הצדקה הברכה תהיה לבטלה, אלא שעל מצוה קלושה חכמים לא תיקנו ברכה, ותיקנו ברכה רק על לולב, שופר, מגילה, חנוכה, שתלויה בדעתו לגמרי, והיא מצוה חשובה שאין לך עתים להיפטר ממנה, אבל מצוה שתלויה בדעת אחרים ויש אפשרות שנפטרים ממנה היא מצוה קלושה, ולא תיקנו עליה ברכה.

מכזית, וכשם שחצי שיעור אסור מן התורה כך אין מצוה בחצי שיעור, האם מה שבירך זו ברכה לבטלה? דן בזה הגאון רבי יהודה אסאד - היה אשכנזי, מרבני הוגריה - בשו"ת יהודה יעלה (חאו"ח ס' קלו), וכתב שאין ברכתו לבטלה למפרע, וכן כתב בשו"ת עמודי אש (ס' ב או"ל), כי בשעה שבירך על אכילת מרור חשב לאכול את המרור הזה, וכל שנה אכל והיה בסדר, ומשום מה השנה לא מצליח לאכול. ויש לפלפל אם אכל פחות מכזית נחשב כאילו לא אכל כלום כי אין מצוה בחצי שיעור, או לא, ואם לא יוצא ידי חובה בפחות מכזית, מה איכפת לי שדעתו היתה לאכול כזית, וברכתו לבטלה?⁹

המחזיר נשמות

ית. עוד דוגמא, מי שביקשו ממנו לקרוא מגילה במושב זקנים, ולמרות שכבר קרא בבית הכנסת ויצא ידי חובה, חזר ובירך וקרא בשבילים, אבל כולם נרדמו, וכשגמר את המגילה התעוררו, "המחזיר נשמות לפגרים מתים"... האם הברכות שבירך תהינה לבטלה, ואולי נאמר לפי דברי הריטב"א שבשעה שבירך לא חשב שירדמו באמצע ועשה כדן, אבל שם נטל ידים וקיים את מעשה המצוה, מה שאין כן כאן לא קיים כלום.

פרוז בן יומיו

יט. עוד דוגמא, סיפרתי לכם כמה פעמים, היה בחור בפורת יוסף, קראו לו הרב יצחק כהן זצ"ל, וביקשו ממנו בית כנסת הגדול 'אוהל מועד' שיהיה שליח ציבור לקרוא את המגילה ב"ד באדר. כשסיפר למרן אמר לו: תבקש שישדרו לך לישון במלון דבורה ברחוב בן יהודה, שיש שם כשרות טובה, שאם לא כן לא תוכל להוציאם ידי חובה, מפני שאתה תושב ירושלים ואצלך זה יום רגיל, וצריך שיהיה פרוז בן יומיו, כלומר שיהיה בעמוד השחר של י"ד בתל אביב, וכך יוכל להוציאם ידי חובה. הוא פנה לגבאי שמעון לוי ע"ה, שסידר לו מלון. אחרי החתונה אותו בחור עבר לגור בתל אביב, והיה חזן שם במשך שנים, כל השנים שמרן היה רב ראשי בתל אביב, היה יחד עם הרב, ואהב אותו מאוד, וגם היה מזכה את הרבים ונותן שיעורים. ומה יהיה הדין אם קרא להם את המגילה, ואחר כך לא הרגיש טוב, וחזר לירושלים, ובעמוד השחר של י"ד היה בירושלים, לכאורה כל הברכות שבירך - "על מקרא מגילה", "שעשה ניסים", "שהחיינו" - ברכות לבטלה, ולא רק זה, אלא שכולם לא יצאו ידי חובה. ולכאורה מה שבירך על מקרא מגילה הרי קראה, ונגמרה המצוה שבירך עליה, אלא שיש תנאי שישאר שם ביום י"ד, ובזה ע"פ הריטב"א לא הוי ברכה לבטלה. ומאידך יש לדמות זאת למה שכתב ביבי"א הנ"ל למי שנשאל על החלה, שכיון שחכם עוקר הנדר מעיקרו הוי כאילו מעולם לא הפריש, וה"נ כיון שחזור לפני עלות השחר כאילו מעולם לא התחייב, והוי ברכה לבטלה.

נשאל על החלה

כ. [ועיין במשנה ברורה (ס' תרפ"ח ס"ק יב), שאם היה דעתו בעת נסיעתו לעיר, לחזור משם רק לאחר י"ד בבוקר, חל עליו חיוב קריאה של העיר, ואפי' אם חזר לכרך צריך לקרוא ב"ד. וכתב הט"ז שכל זה דוקא אם היה בעיר בתחילת היום, אבל אם חזר לכרך קודם שהאיר היום, לא מועיל מה שמתחילה חשב להיות בעיר בעת הקריאה ביום. אולם החזון איש (או"ח ס"ה קנה, וס' קנב ס"ה ה) העיר, שלפי זה איך בן כרך הנמצא בפרוות בליל י"ד יקרא את המגילה, הרי חיובו תלוי ועומד עד הבוקר, ואם יחזור קודם הבוקר הרי הברכה שבירך היתה לבטלה, ולפיכך כתב שהעיקר "המוחייב" הוא בשקיעה במה שכונתו להיות שם בהאיר היום, ואם היה בפרוות בשקיעה וכן היה בכונתו להישאר שם בהאיר היום, אף שנמלך אח"כ וחזר לכרך קודם עמוד השחר, מכל מקום כבר נתחייב וצריך לקרוא אף בכרך ב"ד. ואף שהחזון איש הביא להלכה את דברי הריטב"א, מ"מ יש לומר ששונה הנידון שלנו, דכיון שחזור לכרך קודם עמוד השחר נעקר חיובו מעיקרא, ונחשב כאילו לא נתחייב כלל ב"ד, ולא חשיב נגמרה מצותו שעליה ברך, ותו הוי ברכה לבטלה, ודמי למי שנשאל על החלה, שכיון שחכם עוקר הנדר מעיקרו הוי כלא קיים המצוה כלל, והוי ברכה לבטלה אף לדעת הריטב"א.}

⁹ [ובית הרחבה, בעמודי אש כתב, דהא דמהני שאלה והתרה על הפרשת חלה, ולא חיישין דלמפרע הוי ברכה לבטלה, ה"ט שהואיל ובעת הברכה בירך בהיתר כדת, אם אח"כ רצה לשאול על הפרשתו לא הוי ברכתו לבטלה. דהא ק"ל (ויד"ה ס' רל) דמתירין שבועות אפי' נשבע בשם, והרי כשנתיר לו אגלי מילתא למפרע שהזכיר שם שמים לבטלה, אלא ודאי שהואיל ובשעה שנשבע היה צריך להזכיר שם שמים, מה ששאל עתה הוא דבר אחר ולא הוי ברכה לבטלה. ע"כ. אולם לפ"ד החת"ס לגבי הפרשת תור"מ, שתחמיס חייבו להפריש אף שחכם עוקר ההפרשה מעיקרא, כי כן ציוו חכמים דלא הוי ברכה לבטלה, לפ"ז במצות מרור דלא שייך לומר כן, וכן לסברא שכתבו האחרונים שעד שנשאל על התרומ"מ היה עליהם שם קדושה, לפיכך לא הוי ברכה לבטלה, לא שייך לומר כן בנ"ד. אלא שהמהר"י אסאד שם כתב לדון בזה מצד חצי שיעור במצות עשה. אולם אנו ק"ל דליכא מצוה בחצי שיעור.}

¹⁰ מי שרואה את רבו ממרחק בבניי האומה, איך שמוזהה אותו חייב לעמוד בפניו, ולא ישב עד שרבו ישב, ואם הוא מוחזק כגדול הדור, אפילו לא למד ממנו הלכה אחת צריך לעמוד כמלוא עיניו. והיינו שיועד לפסוק ברוב ההלכות המצויות. וכן צריך לעמוד לאביו ולאמו כמלוא עיניו, ובאמת בעלי תשובה שעומדים בפני האבא או האמא שלהם, שהם לא דתיים, הם מתרגשים, כי אף פעם לא קיבלו כבוד כזה, ובכך יכולים לחזור בתשובה.
¹¹ ומי שביזה אותו חייב לבוא מאה פעם. היה אחד שבא ואמר שדיבר בצורה לא יפה עליו, אמרתי לו: טוב, זו פעם אחת, יש לך לבוא עוד 99 פעם... אבל לא יהא המחול אכזרי (בי"ק פ"ח מ"ז)...